

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2017. – Т. 35-36. – С. 202-207

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2017. – Volume. 35-36. – pp. 202-207

УДК: 94 (438) (327) (477:438)

© Владислав Струтинський¹

Трагічні сторінки в історії польського народу як важлива складова формування сучасних українсько-польських стосунків

У пропонованій науковій розвідці автор прослідковує динаміку небувалих за своїми масштабами репресій та геноциду 30-х років щодо національних меншин у СРСР, зокрема поляків, які стали першим народом у цьому трагічному сталінському експерименті. Наголошується на необхідності об'єктивно, без ідеологічних упереджень, висвітлювати дані проблеми. На думку автора саме такий підхід найбільш ефективно сприятиме зрозумінню, так званих «важких питань» спільної історії двох сусідніх народів. У пропонованій статті, проблема винесена в заголовок, розглядається через призму вивчення причин та перебігу масових депортацій саме поляків з УРСР до Казахстану.

Ключові слова

Депортація, геноцид, переселення, Прикордоння, міжнародні відносини, польський народ, національна меншина, українсько-польські стосунки.

Tragic Pages in the History of the Polish People as an Important Constructs of Establishing Modern Ukrainian-Polish Relations

The proposed scientific exploration of the author traces the course of unprecedented 1930's repression and genocide of national minorities in the USSR, including Poles who were the first nation to go through in this tragic Stalinist experiment. It should be stressed, that these problems are sure to be given an objective and ideologically unprejudiced consideration. According to the author, such approach will considerably facilitate better understanding and embracing of the so-called 'rough and tough issues' of shared history of the two neighboring nations. What is more, the problem under study is investigated through the prism of the causes and the course of mass deportations of Poles from the USSR to Kazakhstan.

Keywords

Deportation, genocide, displacement, border, international relations, Polish people, minority, Ukrainian-Polish relations.

Аналізуючи становлення та розвиток стосунків між польським та українським народами в їх історичній ретроспективі науковці цілком слушно зауважують, що вони формувались у різноплановій внутрішній та міжнародній суспільно-політичній ситуації. Їх спектр коливався від ворожості, часами жорсткого протистояння до союзів і партнерства. Безумовно, така багатовікова історія двох сусідніх народів вимагає всебічного вивчення причин, які впливали на розвиток як негативних, так і позитивних моментів у цих стосунках, а відтак вироблення певних рекомендацій по мінімізації негативу та збільшенню позитивної складової у польсько-українських відносинах. Все це обумовлює актуальність пропонованої теми наукової розвідки.

Метою обраної нами теми є дослідження окремих трагічних сторінок в історії польського народу в контексті їх впливу на формування сучасних українсько-польських стосунків.

Актуальність та поставлена мета передбачають вирішення наступних завдань:

- розглянути події, які розгортались на теренах сучасного польсько-українського Прикордоння в їх історичній динаміці, з метою кращого зрозуміння наскільки стратегічно важливими для України та Польщі є саме партнерські стосунки між двома народами;

¹ Кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародних відносин, заступник декана з міжнародних зв'язків, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна, Email: strukvl@gmail.com

- проаналізувати окремі трагічні сторінки в історії польського народу у ХХ ст., які можуть впливати на розвиток сучасних польсько-українських стосунків, в залежності від того, наскільки об'єктивно, без ідеологічних нашарувань вони висвітлюватимуться науковцями.

Варто наголосити, що проблематика польсько-українських стосунків, зокрема долі поляків у колишньому Радянському Союзі користується підвищеною увагою не тільки у польському та українському науковому середовищі. Науковці країн Західної Європи, Росії, США також досліджують дану тематику, зокрема таку її трагічну складову, як репресії проти польського населення у Радянському Союзі у 30-х роках ХХ ст. Вони були першими, що проводилися в СРСР за національною ознакою в масовому порядку. Пізніше до них «приєдналися» й інші народи, але першими були саме поляки.

I. Історія становлення та розвитку стосунків між поляками та українцями сягає глибокого середньовіччя.

У цей період на європейському континенті постала досить могутня І Річ Посполита, в той час як Київська Русь не трансформувалась в Українську державу, як суб'єкта міжнародного права. Історія поточилась так, що значні території колишньої Київської Русі (а сучасної України) опинились у складі І РП. Володіння польських магнатів сягали аж до Дніпра та Чорного моря. Власне на цих теренах вибухає національно-визвольне повстання українців під проводом Богдана Хмельницького, яке закінчується сумнозвісною Переяславською Радою.

Наступні поділи Польщі засвідчили, що велика, хоча й знесилена держава, яка проіснувала вісім століть, була зліквідована найближчими сусідами – Пруссією, Австрією та Росією. Вона зникла з карти Європи на довгих 125 роки (а якщо брати до уваги також перший поділ і час повного контролю Росії – то понад 200 років). Поляки та українці знову жили і разом, і окремо.

Відновлена державність Польщі у 1918 р. поставила перед поляками й українцями питання – як співіснувати далі. Українці відчували можливість врешті створити свою незалежну державу. Поляки ж пам'ятали І Річ Посполиту і частина польської еліти мріяла про відновлення Великої Польщі. Ці намагання обох народів породило польсько-українську війну 1918-1919 рр.² Подальший розвиток подій засвідчив зростання загрози з боку Радянської Росії незалежності як відродженої Польщі, так і ще зовсім не сформованої української державності. Тому не випадково 24 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було укладено військову конвенцію, суть якої полягала в об'єднанні сил для боротьби з більшовиками. Але так звана Варшавська угода не досягла своєї мети і не дала змоги реалізувати плани ні Ю. Пілсудському, ні С. Петлюрі.

Радянсько-польська війна 1921 закінчилась підписанням 18 березня Ризького договору. Польща, рятуючи свою тільки що відроджену державність, змушена була визнати існування УРСР. До Польщі відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся і Східна Галичина. Решта території вже Радянської України, на якій проживали поляки та українці, невдовзі опинились у складі СРСР. Союз Пілсудський – Петлюра потерпів фіаско, породивши у частини українців недовіру до зовнішньої політики міжвоєнної Польщі.

Після підписання ризького договору до 1924 р. до Польщі виїхало 4,1 млн. осіб. У СРСР ще залишалось біля 1,1–1,2 млн. польського населення, з них 90% знаходилися на території України і Білорусі.

II. Після завершення громадянської війни в Радянському Союзі, і в УРСР зокрема, ніби створювались позитивні умови для розвитку польської громади. На території Житомирщини у 1925 р. постає Польський національний район ім. Юліана Мархлевського, 73,3% населення якого (31507 осіб) складали поляки. За планами радянського керівництва він повинен був стати не лише кузницею кадрів для майбутньої соціалістичної Польщі, а й прикладом для польських трудящих того, як у Радянському Союзі вирішуються національні проблеми. До речі, подібний Польський національний район ім. Фелікса Дзержинського було створено і в Білорусії. Але ці райони проіснували недовго³.

² Калакура, О.Я. (2007). *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті*, Київ, Знання України, 508 с.

³ Див.: Стронський, Генрик. (1992), *Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20-30 і роки*, Тернопіль, Обл. друкарня, 63 с.; Гуцало, Людмила Вікторівна, (2009), / *Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.) : монографія*, Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 228 с.; Кондратюк, Олександр Павлович, (2007), *Історія, факти. Минуле та реальність*, Житомир, Полісся, 112 с.

Вони не виправдовували сподівань московського керівництва. Так, наприклад, якщо по Україні станом на 1932 рік примусово було колективізовано вже 61,5% господарств, то у Мархлевському районі лише 16,9%.

Тому не випадково у 30-х роках спостерігається різка зміна напрямку і акцентів національної політики більшовиків, зокрема і щодо поляків. Окрім того в цей період відбувається погіршення радянсько-польських відносин. Власне саме поляків офіційна Москва одними із перших віднесла до «шкідницьких націй» і спрямувала проти них цілий арсенал репресій.

Аналіз процесу розробки та реалізації так званої «польської операції – operacji polskiej, 1937-1938» свідчить, що радянська машина насилля діяла з холодною послідовністю та небувалою жорстокістю. Про це свідчать не лише спогади очевидців але й зміст ще до недавнього секретних документів⁴, новітні наукові дослідження⁵. З них ми дізнаємось, що починаючи з 1933 р. органи НКВС почали фабрикувати справу так званої Польської військової організації (POW – Polska Organizacja Wojskowa)⁶.

23 листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про реорганізацію польських сілрад в українські». Частину партійного і радянського керівництва у справі ПОВ було виключено з партії та комсомолу, звільнено з посад і засуджено. Датою завершення кадрового розгрому в Мархлевському районі науковці вважають 1935 рік, коли на лаві підсудних опинилась практично вся партійна верхівка⁷.

Наступним кроком на шляху репресій стали депортації. 16 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює постанову «Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області». Основними районами, куди переселяли поляків, були південні та східні райони України, Казахстан і «віддалені місця Союзу»⁸. 28 квітня 1936 р. уряд СРСР приймає постанову за № 776-120сс про виселення з України до Карагандинської обл. Казахської АРСР 15 000 польських та німецьких сімей⁹.

20 липня цього ж року НКВС розповсюджує вказівку «приступити до організації детального обліку працюючих на залізниці поляків, перебіжчиків, політемігрантів з Польщі, (...), колишніх членів польських антирадянських партій, таких як ППС та інших, незалежно від того, чи є на них компрометуючі матеріали чи ні»¹⁰.

Процес реалізації т.з. «польської операції» набирив обертів. 11 серпня нарком Єжов підписав наказ НКВС СРСР № 00485 «Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій ПОВ» (його проект був затверджений на засіданні Політбюро ЦК ВКП (б) 9 серпня 1937 р. (П51/564). Разом із закритим листом «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диве-

⁴ Див.: Сталинские депортации. Депортации из столиц и с западных границ: цыгане, поляки, немцы и финны (1933–1936). Фонд Александра Н. Яковлева // <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021113>; «Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника/Составили Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский // http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html; <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrBT.htm>

⁵ Див.: Iwanow, Nikolaј, (2014) *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937-1938*, Warszawa, ZNAK, 445 s.; Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937-1938. Dokumenty z Centrali. Opracowanie Tomasz Sommer. – Warszawa, 3S MEDIA, 2010. – 277 s.; Stroński, Henryk. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939/ Henryk Stroński. – W.: Stowarzyszenie «Wspólnota Polska», 1998. – 314 s.; Sommer, Tomasz. Operacja Antypolska NKWD 1937-1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim / Tomasz Sommer. – W.: 3S MEDIA, 2014. – 277 s.

⁶ Стронський, Генрик. «Прощай, Україно!..». До 75-річчя депортації поляків з України до Казахстану / Стронський Генрик. – Дзеркало тижня. Україна. - № 36, 7 жовтня 2011.

⁷ Репресії проти поляків в СРСР / Сергій Рудницький, Польське наукове товариство, Житомир // <http://forumn.kiev.ua/2010-96-05/96-09.html>

⁸ Поляки в Україні (2005, вересень), Форум націй. Газета національних громад України, – № 9/4.

⁹ Постановление СНК № 776-120сс. 28.04.1936. «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской области Казахской АССР 15 000 польских и немецких хозяйств» / Сталинские депортации. Депортации из столиц и с западных границ: цыгане, поляки, немцы и финны (1933–1936) // <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021113>.

¹⁰ «Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника / Составили Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский // <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrBT.htm>.

рській та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» він був розісланий у всі місцеві органи НКВС¹¹.

Наказ створював особливий позасудовий орган – «двійку» та «альбомний» порядок оформлення справ (розгляд справ проводився заочно, за списками, зшитими в «альбоми»). Сталін на рапорті народного комісара внутрішніх справ М. Єжова про перебіг «польської операції» написав таке собі «схвально-рекомендаційне» побажання-вказівку: «Дуже добре! Копайте та вичищайте цей польсько-шпигунський бруд. Знищуйте його в інтересах Радянського Союзу»¹². Протягом 1937–1938 рр. було засуджено 139 815 ос., з яких 111 071 ос. отримало вирок – розстріл¹³.

Висновок: Наявна джерельна база дає нам підстави констатувати, що до 1939 р., коли Радянський Союз спільно з нацистською Німеччиною окупували Польщу, були проведені дві масштабні репресивні кампанії стосовно поляків: депортація у 1936 р. до Казахстану під адміністративний нагляд НКВС 36 тис. поляків, громадян СРСР, переважна більшість яких проживала у прикордонних областях УРСР, та масові арешти поляків різних соціальних груп під час «польської операції», як складової Великого терору 1937-1938 рр. Ось як охарактеризував трагічні події цих років проф. Гіроакі Куромія з Індіанського університету (Блумінгтон, США): «Польська операція була напевно найбільш спустошливою під час масового терору, який застосовувався проти конкретних національних груп за часів Сталіна. І так як за Голокост, про польську операцію повинно пам'ятати все людство»¹⁴.

Після вересня 1939 р. вже відпрацьований процес репресій розповсюдився і на території, які відійшли до СРСР (Східна Галичина, Волинь) відповідно Пакту Молотова – Ріббентропа та Договору між офіційними Берліном і Москвою. Поляки, українці, євреї, білоруси масово вивозились до Сибіру. Про ці трагічні сторінки повинні добре пам'ятати два сусідніх народи і, особливо, науковці та політики Польщі і України. Шлях до подальшого зміцнення сучасних польсько-українських стосунків пролягає у напрямку поглиблення об'єктивності досліджень причин та перебігу Великого терору 1937-1938 рр., депортацій після вересня 1939 р., а не звинуваченні один одного, наприклад, щодо трагічних подій 40-х років, без вияснення причин кому це було вигідно і як могло таке статися. Напевне настав час, коли польські і українські науковці, аналізуючи нові архівні документи, повинні відійти від взаємних звинувачень при оцінці трагічних подій в спільній історії двох народів, а поглибити вивчення процесів функціонування політичних систем як у повоєнній Польській Народній Республіці, так і, особливо, в СРСР. Вони не могли існувати без свідомого і постійного продукування внутрішнього ворога, безкомпромісної боротьби з ним з наступним його обов'язковим знищенням. Тому є прикладом операція «Вісла» у Польщі, яка розпочалась 28 квітня і тривала до кінця липня 1947 р., хоча останні виселення українських родин мали місце у 1950 р. Цікавим є те, що на початку операція мала назву «Схід»¹⁵.

І в цьому ж році, вже у Радянському Союзі, у відповідності з рішенням Ради Міністрів СРСР за № 3214-1050 від 10 вересня 1947 р., на території рівненської, волинської, львівської, дрогибицької, станіславської і тернопільської областей, була проведена операція «Захід». Вона передбачала виселення українських родин, які підозрівались у зв'язках з ОУН або УПА. Виселення розпочалось 21 жовтня 1947 р. о 6-00 годині і в переважній більшості закінчилось цього ж

¹¹ Н.В.Петров, А.Б.Рогинский. (НИПЦ «Мемориал») // «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. / Петров Н.В., Рогинский А.Б. // <http://www.memo.ru/history/POLAcy/00485ART.htm>

¹² 200 tysięcy Polaków zabitych na mocy jednego rozkazu. „Operacja polska” w ZSRR // <http://wiadomosci.dziennik.pl/historia/ksiazki/artykuly/483418,operacja-polska-w-zsrr-200-tys-polakow-skazalna-smierc-rozkaz-nkwd-nr-00485-nikolaj-iwanow-zapomniane-ludobojstwo-recenzja.html>

¹³ «Большой терор»: 1937–1938. Краткая хроника / Составили Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский // <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrBT.htm>.

¹⁴ Michał Dworczak. Operacja Polska 1937-1938. „Tak jak Holocaust, powinna być pamiętana przez całą ludzkość” / Dworczak Michał // <http://wpolityce.pl/historia/304069-operacja-polska-1937-1938-tak-jak-holocaust-powinna-byc-pamietana-przez-cala-ludzkość>

¹⁵ Akcja «Wisła» https://pl.wikipedia.org/wiki/Akcja_%E2%80%9EWis%C5%82a%E2%80%9D

дня. (останні особи були вивезені 23 листопада). Всього було вивезено до Казахстану, на Північ Росії та до Сибіру 76 192 особи ¹⁶.

70 років, які минули з тих трагічних подій і їх жертви зобов'язують науковців, і в першу чергу Інститути національної пам'яті у Варшаві та Києві, досліджувати історію та робити об'єктивні висновки виключно з наукової точки зору, а не з політичної доцільності для задоволення кон'юнктурних потреб правлячих еліт.

Багатомісячна історія двох сусідніх народів переконливо свідчить, що тільки спільна, рівноправна співпраця додавала силу двом народам та повагу до них на міжнародній арені.

Список джерел

1. «Большой террор»: 1937-1938. Краткая хроника / Составили Н.Г. Охотин, А.Б.Рогинский // http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html; <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrBT.htm>.
2. Калакура, О.Я. (2007). Поляки в етнополітичних процесах на землях України в ХХ столітті, Київ, Знання України, 508 с.
3. Литвин, М.Р. Українсько-польська війна 1918-1919 рр., Львів: Інститут країнознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут Центрально-Східної Європи, 488 с.
4. Н.В. Петров, А.Б. Рогинский. (НИПЦ «Мемориал»), «Польская операция» НКВД 1937-1938 гг. / Петров Н.В., Рогинский А.Б. <http://www.memo.ru/history/POLAcu/00485ART.htm>.
5. Поляки в Україні (2005, вересень), Форум націй. Газета національних громад України, № 9/4.
6. Постановление СНК № 776-120сс. 28.04.1936. «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской области Казахской АССР 15 000 польских и немецких хозяйств» / Сталинские депортации. Депортации из столиц и с западных границ: цыгане, поляки, немцы и финны (1933–1936) // <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021113>.
7. Репресії проти поляків в СРСР / *Сергій Рудницький, Польське наукове товариство, Житомир* // <http://forumn.kiev.ua/2010-96-05/96-09.html>
8. Роковини операції «Захід»: опубліковано документи МГБ про депортацію українців // http://tvoemisto.tv/news/rokovyny_operatsii_zahid_opublikovano_dokumenty_mgb_pro_deportatsiyu_ukraintsiv_89278.html
9. Див.: Стронський, Генрик. (1992), Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20-30 і роки, Тернопіль, Обл. друкарня, 63 с.; Гуцало, Людмила Вікторівна, (2009), / Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.) : монографія, Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 228 с.; Кондратюк, Олександр Павлович, (2007), Історія, факти. Минуле та реальність, Житомир, Полісся, 112 с.
10. Стронський, Генрик. «Прощай, Україно!..». До 75-річчя депортації поляків з України до Казахстану / Стронський Генрик. – Дзеркало тижня. Україна. – № 36, 7 жовтня 2011.
11. Див.: Сталинские депортации. Депортации из столиц и с западных границ: цыгане, поляки, немцы и финны (1933–1936). Фонд Александра Н. Яковлева // <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021113>;
12. Див.: Iwanow, Nikolaј, (2014), Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937-1938, Warszawa, ZNAK, 445 s.; Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937-1938. Dokumenty z Centrali. Opracowanie Tomasz Sommer. – Warszawa, 3S MEDIA, 2010. – 277 s.; Stroński, Henryk, (1998), Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939, Warszawa, Stowarzyszenie «Wspólnota Polska», 1998, 314 s.; Sommer, Tomasz, (2014), Operacja Antypolska NKWD 1937-1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim, Warszawa, 3S MEDIA, 277 s.
13. 200 tysięcy Polaków zabitych na mocy jednego rozkazu. „Operacja polska” w ZSRR // <http://wiadomosci.dziennik.pl/historia/ksiazki/artykuly/483418,operacja-polska-w-zsrr-200-tys-polakow-skazal-na-smierc-rozkaz-nkwd-nr-00485-nikolaj-iwanow-zapomniane-ludobojstwo-recenzja.html>

¹⁶ Див.: Акція «Zachód» https://pl.wikipedia.org/wiki/Akcja_%E2%80%9EZach%C3%B3d%E2%80%9D; Роковини операції «Захід»: опубліковано документи МГБ про депортацію українців http://tvoemisto.tv/news/rokovyny_operatsii_zahid_opublikovano_dokumenty_mgb_pro_deportatsiyu_ukraintsiv_89278.html

14. Michał Dworzak. Operacja Polska 1937-1938. „Tak jak Holokaust, powinna być pamiętana przez całą ludzkość” / Dworzak Michał // <http://wpolityce.pl/historia/304069-operacja-polska-1937-1938-tak-jak-holokaust-powinna-byc-pamietana-przez-cala-ludzosc>

References

1. «Bolshoj terror»: 1937-1938. Kratkaja hronika / Sostavil H.G. Ohotin, A.B.Roginskii // http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html; <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrBT.htm>.

2. Kalakura O.J. (2007), Polacy v etnopolitychnyh procesah na zemlah Ukrainy v XX stolitti, Kyiv, Znannia Ukrainy, 508 s.

3. Lytvyn M.R. Ukrain'sko-pol'ska vijna 1918-1919 rr., L'viv: Instytut krainoznavstva im. I. Krypiakovycha, Instytut Centralno-Shidnoi Europy, 488 s.

4. N.V. Pietrov, A.B. Roginskii. (NIPC «Memorial»), «Polskaia operacia» NKVD 1937-1938 rr. / Pietrov N.V., Roginskii A.B. <http://www.memo.ru/history/POLAcy/00485ART.htm>.

5. Poliakiv v Ukraini (2005, verese'n), Forum nacii. Gazeta nacionalnyh gromad Ukrainy, № 9/4.

6. Postanovlenie SNK № 776-120cc. 28.04.1936. «O vyselenii iz USSR i hoziajstviennom ustrojstvie v Karagandinskoj oblasti Kazahskoj ASSR 15 000 po'lskih i niemieckih hoziajstv» / Stalinskije deportacii. Сталинские депортации. Deportacii iz stolic i s zapadnyh ggranic : cyganie, poliakiv, niemcy i finny (1933–1936) // <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021113>.

7. Represii proty poliakiv v SRSR / *Sergij Rudnyckij, Polskie naukowe towarzystwo, Zytomyr* // <http://forumn.kiev.ua/2010-96-05/96-09.html>

8. Rokovyny operacii «Zahid»: opublikovano dokumenty MGB pro deportaciju ukrainciv // http://tvoemisto.tv/news/rokovyny_operatsii_zahid_opublikovano_dokumenty_mgb_pro_deportatsiyu_ukraintsiv_89278.html

9. Dyv.: Stron'skii, Genryk. (1992), Zlet i padi'nna. Polskii nacionalnyii raion v Ukraini u 20-30-i roky Ternopi'l Obl. drukarnia, 63 s.; Gucalo, Liudmila Viktorivna, (2009), / Naciona'lnoterztoria'ne rajonuvannia v USSR (20-30-ti roky XX st.) : monografiia, Zytomyr, Vyd-vo ZDU im. I. Franka, 228 s.; Kondratiuk, Oleksandr Pavlowycz, (2007), Istoria, fakty. Mynule ta rea'lnist, Zytomyr, Poli'ssia, 112 c.

10. Stron'skii, Genryk. «Proshchaj, Ukraino!..». Do 75-richchia deportacii poliakiv z Ukrainy do Kazahstanu / Stron'skii, Genryk. – Dzerkalo tyznia. Ukraina. – № 36, 7 zovntnia 2011.

11. Dyv.: Stalinskije deportacii. Deportacii iz stolic i s zapadnyh granic: Fond Aleksandra N. Jakovlewa // <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021113>;

12. Dyw.: Iwanow, Nikolaj, (2014), Zapomniane ludobojstvo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937-1938, Warszawa, ZNAK, 445 s.; Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937-1938. Dokumenty z Centrali. Opracowanie Tomasz Sommer. – Warszawa, 3S MEDIA, 2010. – 277 s.; Stroński, Henryk, (1998), Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939, Warszawa, Stowarzyszenie «Wspólnota Polska», 1998, 314 s.; Sommer, Tomasz, (2014), Operacja Antypolska NKWD 1937-1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim, Warszawa, 3S MEDIA, 277 s.

13. 200 tysięcy Polaków zabitych na mocy jednego rozkazu. „Operacja polska” w ZSRR // <http://wiadomosci.dziennik.pl/historia/ksiazki/artykuly/483418,operacja-polska-w-zsrr-200-tys-polakow-skazal-na-smierc-rozkaz-nkwd-nr-00485-nikolaj-iwanow-zapomniane-ludobojstwo-recenzja.html>

14. Michał Dworzak. Operacja Polska 1937-1938. „Tak jak Holokaust, powinna być pamiętana przez całą ludzkość” / Dworzak Michał // <http://wpolityce.pl/historia/304069-operacja-polska-1937-1938-tak-jak-holokaust-powinna-byc-pamietana-przez-cala-ludzosc>